

prof. dr hab. Andrzej Michałowski
Wydział Archeologii UAM
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61-614 Poznań

Recenzja

rozprawy doktorskiej mgr. Andrzeja Smaruja

p.t.: „Przemiany osadnicze i kulturowe w północno-wschodniej Wielkopolsce od młodszego okresu przedrzymskiego do okresu wędrówek ludów”, Gdańsk 2021

Przesłana mi do recenzji dysertacja doktorska składa się z dwóch obszernych tomów. **Tom I** liczy 263 strony właściwego tekstu, ujętego we wstęp, cztery rozdziały i podsumowanie, wraz bardzo obszerną, 20 stronicową bibliografią. Tekst pracy uzupełniają 44 tablice. Łącznie tom I rozprawy liczy wraz z oświadczeniami doktoranta i promotora 309 stron maszynopisu. W **tomie II** zamieszczony został Katalog źródeł, które zostały wykorzystane w treści. Zawiera on dane o 806 stanowiskach archeologicznych, które ujęte zostały na 162 stronach.

We **Wstępie**, otwierającym **tom I**, została pokrótce omówiona problematyka poruszana w rozprawie doktorskiej i zdefiniowany jej zakres terytorialno-chronologiczno-źródłowy. Jako osobne jego części, wydzielone zostały akapity zatytułowane jako **1. Chronologia i terminologia** oraz **2. Historia badań**. W pierwszym rozdziale Doktorant definiuje kwestie systemów chronologicznych używanych na potrzeby dysertacji jak również prezentuje schemat budowy katalogu i zastosowania zebranych w nim danych do podstawowej części rozprawy. Podrozdział drugi w pełni oddaje tytułową definicję swojej zawartości, prezentując stan badań nad schyłkiem starożytności w regionie określonym przez Doktoranta mianem „północno-wschodniej” Wielkopolski, ukazany w sposób chronologiczny od przełomu XIX i XX wieku po dzień współczesny. Tu od razu chciałbym zadać pytanie skąd, na określenie Pałuk, części ziemi mogileńskiej i gnieźnieńskiej pojawia się tytułowy termin? Jest to moim zdaniem pewne nieporozumienie – uwzględniając tak geograficzne, historyczne, jak i współczesne granice tego regionu, jakim jest Wielkopolska. Północno-wschodnią jej częścią jest bowiem raczej obszar na wschód od zdefiniowanej strefy i położony na południe od granicy Wschodnich Kujaw, a obejmujący tereny powiatów

konińskiego i kolskiego. Teren zdefiniowany w pracy przynależy tym samym do obszarów centralnej Wielkopolski, stanowiąc jej na północ wysuniętą część. Może lepiej byłoby tu użyć zatem terminów wynikających z rzeczywistych podziałów geograficznych?

Rozdział 1 – **Charakterystyka warunków geograficznych i przyrodniczych północno-wschodniej Wielkopolski** to omówienie zdefiniowanego wcześniej regionu objętego badaniami pod względem uwarunkowań geograficznych, a w szczególności takich jak stosunki wodne i klimat. W obu przypadkach odnosi się do ustaleń literaturowych, wskazujących na potencjalne warunki geograficzno-przyrodnicze, jakie mogły panować u schyłku starożytności. Choć nie mamy tu do czynienia ze szczegółowym odniesieniem do omawianej strefy w czasach obejmowanych ramami chronologicznymi pracy, to samo dostrzeżenie odmienności pradziejowych stosunków wodnych i klimatycznych w odniesieniu do współczesnych, wskazuje na refleksję Autora, czego często nie dostrzegamy w tekstach archeologicznych, kiedy ich autorzy przenoszą bezpośrednio współczesne dane na czasy stanowiące podstawy takowych opracowań. Niemniej z rozdziału tego wynika brak badań paleogeograficznych dla opisywanego regionu. Powoduje to niemożności odtworzenia tego jakże istotnego dla prac osadniczych elementu środowiskowego. Jest to o tyle zaskakujące, że wielość zbiorników wodnych obecnych w północnej Wielkopolsce daje doskonałe podstawy pod wykonanie odwiertów na potrzeby pobrania profili pyłkowych. Z całą pewnością ta kwestia wymaga uzupełnienia w przyszłości i wykonania szeroko zakrojonych badań interdyscyplinarnych, dla których dobrą podstawą mogą być ustalenia recenzowanej dysertacji.

Rozdział II – **Analiza typologiczno-chronologiczna źródeł** poświęcony jest prezentacji bazy wiedzy, jaką dysponuje autor dla swych studiów. Szczegółowo opisane zostały tutaj materiały z analizowanych stanowisk. Pewien dysonans budzi we mnie sposób konstruowania typologii ceramiki (Podrozdział II.1 Ceramika naczyniowa). Zrobiona została bowiem ona nieco na sposób „wszystko do jednego worka”. Mimo metodologicznych tłumaczeń Doktoranta, wydaje mi się być zupełnie nietrafione budowanie serii naczyń, jako odpowiedników wyróżnianych okresów czasowych. Tym samym do obecności w serii klasyfikuje automatycznie wcześniejsze już określenie chronologiczne! Jednocześnie w konkretnym typie znajdują się naczynia różnych kultur archeologicznych, które typologizowane są łącznie jako całość zbioru. Abstrahując, czy podział kulturowy zaproponowany przez Doktoranta jest w pełni właściwy – to niemniej stanowi on także pewne narzędzie typologizujące. Ustawienie wszystkich naczyń występujących w tym samym czasie na danym terytorium niweluje zabieg typologizacji kulturowej. Co akurat uważałbym za

ślusne, w odniesieniu do młodszego okresu przedrzymskiego i ścisłego przyporządkowywania tychże materiałów do konstruktów określanych zwyczajowo mianem kultury późnopomorskiej / jastorfskiej / wczesnoprzeworskiej. Niemniej nie o to chodzi Autorowi w niniejszej typologii. Włączenie bowiem w ciąg typologiczny także materiałów z młodszych okresów, trąci nieco ewolucjonistycznym zabiegiem, zestawiania w ciągi wyrobów opartych przede wszystkim na podobieństwie formy, bez szczegółowego uwzględnienia kontekstu momentu ich powstania. Mimo tego zabiegu, samo zestawienie jest wartościowym elementem pracy, dającym wgląd w materiał masowy – tak jego makro-/mikromorfologiczne aspekty, jak również w zdobnictwo. Pozwala to na dalsze etapy analitycznej analizy tych zjawisk, jakie wyrażone zostały w materiale ceramicznym. Podrozdział II.2 elementy stroju prezentuje wyroby metalowe pozyskane z omawianego w pracy regionu. W pierwszej kolejności mamy do czynienia z analizą zbioru 66 zapinek (33 z MOPR i 33 z OWR i OWL). Tu Doktorant oparł się na istniejących już w literaturze podziałach typologicznych z uwzględnieniem ich aktualizacji. Zapinki omawiane są zatem chronologicznie w sekwencjach czasowych, w których występują. Uzyskujemy tu szczegółową i pogłębioną analizę materiału z istotnymi komentarzami dla kwestii chronologiczno-kulturowych. W podobny do zapinek sposób omawiane zostały także klamry do pasa (podpodrozdział II.2.2), sprzączki do pasa (podpodrozdział II.2.3), okucia końca pasa (podpodrozdział II.2.4) oraz szpile (podpodrozdział II.2.5). Oczywiście z uwagi na mniejszą ilość zabytków omawianych w tych grupach, a także czasowe ich ograniczenie – zawężenie do krótszych etapów użytkowania w rozwoju społeczności omawianego regionu, otrzymywały one mniej szczegółowe komentarze niż kategoria zapinek. Choć także tutaj widać było poszerzone spojrzenie badacza, czytelne w komentarzach wykraczających poza ścisłe ramy opisu typologiczno-chronologicznego. Do podpodrozdziału 5 dość spójny tematycznie podrozdział II.2 – przypomnijmy tytuł – Elementy stroju(!), staje się delikatnie ujmując niezrozumiały konstrukcyjnie. Zaczyna się od zdublowania podpodrozdziału II.2.5 tym razem, jako omówienie paciorków. Oczywiście można uznać, że paciorki, jako elementy większych całości a więc kolii dopełniają w pewien sposób strój, jednak nie stanowią one już jego integralnego elementu a pełnią funkcję ozdobną i klasyfikowane są zwyczajowo już jako ozdoby. Najprawdopodobniej także Doktorant tak je traktuje, gdyż następny podpodrozdział II.2.6 zatytułowany został Pozostałe ozdoby. Ujęte w nim są znaleziska bransolet (5 sztuk różnych rodzajów) oraz pojedynczy wisiorek. Należało zatem w tytule podrozdziału II.2 wprowadzić rozszerzenie klasyfikujące – Elementy stroju **i ozdoby**. Kolejny podrozdział II.3 to analiza uzbrojenia jakie rozpoznane zostało na stanowiskach z wyznaczonego na potrzeby

pracy regionu. Militaria stąd pochodzące stanowiły nieliczną kategorię znalezisk i rejestrowane były wyłącznie dla młodszego okresu przedrzymskiego. Omówione zostały one skrupulatnie i zgodnie z najnowszymi trendami badawczymi. Opracowania tego bloku znalezisk ujęte zostało w następujące kategorie: II.3.1. Miecze i pochwy; II.3.2. groty i strzały; II.3.3. Elementy tarczy. Podrozdział 4 poświęcony został odkryciom grzebieni z poroża. To również bardzo nieliczna kategoria pojawiająca się na tutejszych stanowiskach (3 egzemplarze). W odróżnieniu od uzbrojenia moment obecności tych form to wczesny okres wpływów rzymskich, związany z epizodem wielbarskim. Podrozdziały 5 Monety i 6 Brakteaty łączą się z omówieniem znalezisk numizmatycznych, przy czym o ile pierwszy z nich skupia się na różnych kategoriach monet antycznych, drugi omawia wyłącznie jedno znalezisko, związanych z okresem wędrówek ludów skandynawskich złotych brakteatów pochodzących z Wapna. Części te stanowią jedynie swego rodzaju podsumowanie zastanego stanu badań i odnotowania obecności numizmatów w omawianej strefie. Rozdział II finalizuje podrozdział Systematyka chronologiczna analizowanych form kulturowych – podsumowanie. To syntetyczne podsumowanie wyników prowadzonych w toku rozdziału II wyników częściowych analiz chronologicznych poszczególnych kategorii znalezisk. Autor wyróżnia tutaj sześć, jak to określa „zbiorów”, które miałyby go uprawniać do definiowania „etapów reorganizacji kulturowych”. Konkluduje swoje dowodzenie stwierdzeniem, że omawiany w pracy obszar charakteryzuje w odniesieniu do sąsiednich regionów duża dynamika przemian kulturowych.

Rozdział III – **Osadnictwo** ma wyjaśnić, jakie były preferencje osadnicze społeczności zamieszkujących wyznaczony przez pracę region. Ta część rozpoczyna się szczegółową prezentacją pytań badawczych i celów realizowanych przez archeologię osadniczą. Jednocześnie Doktorant daje w tym miejscu przegląd prądów i podejść badawczych, które jego zdaniem miałyby dać na nie odpowiedzi. W rozdziale tym wyjaśnione zostało zatem pojęcie osadnictwa i opisane jego składowe istotne z punktu widzenia realizacji celu rozprawy. Dookreślone zostało także stosowane w dysertacji podejście mikroregionalne. Opierając się o koncepcję mikroregionów osadniczych Zbigniewa Kobylińskiego, Doktorant w twórczy sposób rozwija tą idee. Pozwoliło to w dalszym etapie ukazać rekonstrukcję sieci osadniczej. Autor posługuje się przy tym danymi z arkuszy AZP. Falsyfikując zebrane wyniki, sprawdza je na obszarach testowych – gdzie wyłącznie badania powierzchniowe wykazały największą gęstość zasiedlenia. Przeprowadzone analizy pozwalają na wyróżnienie mikroregionów osadniczych, z hipotetycznymi strefami eksploatowanymi przez ich mieszkańców. W dalszej kolejności Doktorant rozważa fenomen

osad. Nieco smutno konstatując o braku czytelnych układów pozwalających na rozpoznanie form i rozplanowania wewnętrznego osiedli funkcjonujących w obszarze badanych stanowisk. Analizuje tym samym składowe ich struktury, czyli kategorie obiektów nieruchomości pojawiające się w przestrzeni prowadzonych badań wykopaliskowych. Autor z erudycją opisuje ten trudny materiał. Jest to niewątpliwie istotna część pracy, wnosząca dużą pulę danych do studiów nad osadami i osadnictwem młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich na Niżu Polskim. Biorąc pod uwagę ciągle niezadowalający stan wiedzy nad tymi zagadnieniami, wszelkie nowe informacje stają się niezwykle cenne. W tym kontekście należy szczególną uwagę zwrócić na prezentację nowego długiego domu z Jaroszewa 27 i jego poprawna interpretację. To niewątpliwie jeden z najważniejszych elementów tej części dysertacji. Autor nie waha się poddać pod ocenę pewnych innych konstrukcji, co świadczy tylko dobrze o jego wiedzy i zmyśle badawczym. Należy tu niestety wylać też pewną łyżeczkę dziegiu wskazując na dość „klasyczne” w polskiej literaturze przedmiotu interpretacje układów słupów, jakie czynione są przez Doktoranta w odniesieniu do stan. 6 w Gąsawie. Przyjęte tu rekonstrukcje są raczej dalekie od stanu faktycznego i z dużą pewnością budynki od 1 do 5 interpretowane, jako budynki słupowe, tak na prawdę nimi nie są. W gąszczu dołków posłupowych tworzących budynki 1-3 (B1, B2, B3) ukrywać się może długi dom, zaś budynek 5 (B5) stanowi raczej pozostałość po spichlerzu czterosłupowym mu towarzyszącym. Tego typu organizację zagrody widać wyraźnie w odniesieniu do dobrze poznanych osad z północnej strefy europejskiego *Barbaricum*. Układ dołków posłupowych mających tworzyć budynek 4 (B4) daleki jest od wszelkich prawideł sztuki ciesielskiej i z pewnością nie zachowałby jakiegokolwiek logiki wynikającej ze statyki budowlanej. Bardzo istotnym aspektem omawianego aktualnie rozdziału jest zwrócenie uwagi na kwestie związane z podstawami gospodarczymi funkcjonowania tutejszych społeczeństw. Jest to kolejne istotne osiągnięcie Doktoranta. Zwracanie szczegółowej uwagi na materiał osteologiczny i jego pogłębiona interpretacja (nie tylko w kontekście struktury hodowli!) stanowi bardzo ważny czynnik uświadamiający czytelnikowi rolę często pomijanych w opracowaniach archeologicznych (lub sprowadzanych jedynie do niemych aneksów!) danych wynikających z tego rodzaju źródeł. Pewną rekapitulacją wiedzy na temat struktur osadniczych staje się podpodrozdział III.3.2. Autor porusza się tu w ramach systemów chronologiczno-kulturowych i dla nich stara się usystematyzować obraz osadnictwa regionu, wynikający z wcześniejszych rozważań. Ciekawe rozważania podnosi Doktorant w podpodrozdziale III.3.4 Sfera kultury duchowej. W zasadzie powinien być to całkowicie oddzielny, samodzielny rozdział – wpisanie go w problematykę osadnictwa nie jest chyba

najszczęśliwszym rozwiązaniem. Doktorant analizuje w tym rozdziale cmentarzyska i pewne uchwytnie w ich przestrzeni ślady obrzędowości. Niestety rozdział ten jest stosunkowo krótki i – zapewne wynika to z ilości materiałów – mało pogłębiony, w stosunku do dużo lepszych rozważań prowadzonych wcześniej nad kwestiami osadniczymi. Podsumowaniem rozważań prowadzonych w rozdziale III miał być prawdopodobnie podrozdział III.3.5 Struktury społeczne a strategie osadnicze. Niestety trudno tu o odnalezienie tytułowych strategii, chyba, że są nimi „zaspokajanie elementarnych potrzeb, takich jak dostęp do wody, pożywienia, i innych surowców, poczucie bezpieczeństwa oraz możliwość kontaktu z sąsiednimi mikroregionami”. Wynika to zapewne z faktu, że zawarte w tej części pracy refleksje nawiązują jedynie do elementów właściwych dla pewnych klasycznych (ewolucyjnych, neomarksistowskich) modeli postrzegania rozwoju grup społecznych, poza które to Autor raczej nie stara się w tym miejscu wyjść. Mimo pewnych niedostatków we wnioskowaniu i czasem nierównego poziomu prowadzenia dyskursu w różnych częściach Rozdziału III, rozważania zawarte w nim stanowią bardzo istotną część ocenianej rozprawy, o kapitalnym znaczeniu dla poznania społeczności opisywanego w pracy regionu, sam zaś rozdział czynią ważną, śmiało można stwierdzić, główną częścią dysertacji.

Rozdział IV – **Próba nakreślenia przemian kulturowych w Wielkopolsce północno-wschodniej** podsumowanie wiedzy Autora na temat poszczególnych jednostek kulturowych, jakie pojawiły się w horyzoncie czasowy omawianym w rozprawie w przestrzeni jej zainteresowania. Uzyskujemy tu kolejno retrospektywne obrazy stanu poznania w omawianym regionie kultury pomorskiej, kultury jastorfskiej, kultury przeworskiej z młodszego okresu przedrzymskiego, kultury wielbarskiej i ponownie kultury przeworskiej, tym razem z późnego okresu wpływów rzymskich. Na koniec pojawia się kwestia obecności elementów skandynawskich z okresu wędrówek ludów. Te ostatnie trochę funkcjonują w próżni – pozostawione nieco same sobie – bez zawieszenia ich w środowisku odbiorców.

Podsumowanie stanowi bilans rozważań w odniesieniu do problematyki zawartej w dysertacji. Przynosi on konkluzje tez analizowanych w rozprawie i podsumowuje założenia tak teoretycznej jak również praktycznej ich realizacji.

Tom II ocenianej dysertacji stanowi katalog źródeł wykorzystanych w pracy. Jest to niezwykle ważna i cenna część rozprawy. Uzyskujemy w nim bowiem dostęp do niezwykle pełnego kompendium źródłowego dla znaczącego obszaru północnej Wielkopolski. Katalog liczy 162 strony maszynopisu, na których znajdują się dane dotyczące 806 stanowisk archeologicznych. Katalog jest opisowy, skonstruowany w sposób klasyczny. Poza danymi lokalizującymi stanowisko zawiera informacje o rodzaju stanowiska, szczegółowy opis

znaleziska, dane chronologiczne i kulturowe oraz informacje muzealne i bibliograficzne. Wykonany został starannie, choć i tu Autor nie ustrzegł się drobnych błędów korekty, jak choćby na s. 68, w odniesieniu do liczby fragmentów ceramiki zebranych z powierzchni stanowiska 12 w Łęgowie, pojawia się dramatyczny apel – ILE! Na to pytanie niestety recenzent nie jest w stanie odpowiedzieć ☹.

Materiał ilustracyjny zamieszczony w strukturze recenzowanej pracy jest niezwykle bogaty, dobrany poprawnie i współgra tym samym z wywodem prowadzonym w całym toku rozprawy. Stanowi on tym samym doskonale uzupełnienie treści prezentowanych w dysertacji. Niezwykle cenne są także mapy zasiedlenia poszczególnych obszarów testowych i skupisk przygotowane przez Doktoranta.

Oceniana rozprawa jest przykładem rzetelnej rozprawy wykonanej na materiale źródłowym. Autor włożył weń ogromną pracę, zbierając i dokumentując dane, które posłużyły mu do wykonania szczegółowej analizy osadniczej w strefie pojeziernej północnej Wielkopolski, w interwale czasowym blisko ośmiu stuleci. Trzeba przyznać, że poradził sobie dobrze, ze zmieniającym się przez ten czas obrazem kulturowym omawianego przez siebie regionu. Musiał zatem posiadać wiedzę, niezbędną do prowadzenia analiz dla wszystkich jednostek kulturowych, których elementy identyfikowały społeczności tutaj zamieszkujące. Tego typu ujęcie stanowi niewątpliwą zaletę recenzowanej pracy, dzięki czemu możemy śledzić pewną dynamikę zmian, jakie zachodziły w rzeczonym regionie u schyłku starożytności. Niewątpliwie ma ona też szersze znaczenie dla lepszego poznania i zrozumienia przekształceń osadniczych zachodzących między schyłkiem starszego okresu przedrzymskiego, a pojawieniem się stylistyki właściwej już wczesnemu średniowieczu w strefie Niżu Polskiego. Mimo wskazanych w treści recenzji drobnych niedociągnięć, wynikających z przyjętych przez Autora rozwiązań strukturalnych, a tym samym nie do końca logicznego układu pracy, przedłożona mi do recenzji dysertacja doktorska mgr. Andrzeja Smarują została sporządzona w sposób ze wszech miar właściwy. Pod względem merytorycznym stanowi ona niewątpliwie i niebagatelne osiągnięcie naukowe Doktoranta, wnosząc w swej treści nowe, interesujące dane, znacznie uzupełniające naszą obecną wiedzę, na temat społeczności kultur młodszego okresu przedrzymskiego, wpływów rzymskich i wędrówek ludów w strefie północnej Wielkopolski. Części katalogowe dobrze dopełniają wiedzę na temat analizowanego regionu. Całość stanowi tym samym doskonały wkład w dokumentację aktualnej bazy źródłowej i prezentuje jednocześnie dobry warsztat badawczy, związany z interpretacją materiałów w niej zawartych. Dlatego też, jako istotne uważam wprowadzenie recenzowanej pracy do szerokiego obiegu naukowego, oczywiście po

starannym jej opracowaniu i wykonaniu odpowiednich korekt. Myślę, że jej opublikowanie wywoła dalszą, twórczą dyskusję nad zachodzącymi ówczesnie przemianami, które wskazał Doktorant. Uważam także, iż wartości merytoryczne, jakie wnosi sobą rzeczona dysertacja dają podstawy dla postawienia **wniosku o jej wyróżnienie**.

Konkludując stwierdzam, że recenzowana praca pod względem tak formalnym, jak i merytorycznym **zawiera wszystkie elementy niezbędne dla dysertacji doktorskich**, spełniając wymogi stawiane rozprawom doktorskim określonym w art. 187 Ustawy z dnia 3 lipca 2018 r – Przepisy wprowadzające ustawę – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce (Dz. U. 2018 nr 1669) i ustawy – Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce z dnia 20. 07. 2018 r. (Dz. U. 2018 nr 1668). Wnioskuje zatem o **dopuszczenie** mgr Andrzeja Smaruja do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Poznań, 29 grudnia 2021 r.

